

Боть Л. П.,

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси

ПРИНЦИП ВВІЧЛИВОСТІ В ДИРЕКТИВНИХ МОВЛЕННЄВИХ АКТАХ (на матеріалі усного мовлення дітей 6-10 років)

Статтю присвячено аналізу реалізації принципу ввічливості в усному мовленні дітей молодшого шкільного віку. У ході дослідження, проведеного в ситуативно-прагматичному розрізі, було наведено диференціацію директивних мовленнєвих актів за показником ввічливості.

Ключові слова: принцип ввічливості, директивний мовленнєвий акт, прескредитиви, сугестиви, реквестиви.

Статью посвящено анализу реализации принципа вежливости в устной речи детей младшего школьного возраста. В ходе исследования, проведенного в ситуативно-прагматическом аспекте, было представлено дифференциацию директивных речевых актов за показателем вежливости.

Ключевые слова: принцип вежливости, директивный речевой акт, прескредитивы, суггестивы, реквестивы.

The article is devoted to the analysis of the principle of courtesy in speech of children of primary school age. In a study conducted in the situation-pragmatic perspective, it provides differentiation legislative speech acts in terms of politeness.

Keywords: principle of comity, directive speech act preskreptyvy, suhestyvy, rekvestyvy.

Вивчення мовленнєвої комунікації допомагає встановити багато закономірностей, пов'язаних з роллю комунікативного наміру адресанта, характеру комунікативної взаємодії партнерів, особливостей їх спілкування. Під час вивчення усного мовлення особливе місце займає аналіз мовленнєвих актів (далі МА) дітей, оскільки сфери соціальної діяльності дорослих і дітей різні. Для української лінгвістики вивчення питання дитячого мовлення є особливо **актуальним**, зважаючи на те, що попередні розвідки проводились в основному на матеріалах російської та англійської мов і охоплювали дошкільний період, а комплексних досліджень українського спонтанного мовлення дітей молодшого шкільного віку не виконувалось. **Мета** нашого дослідження – проаналізувати шляхи реалізації принципу ввічливості в різних типах директивних мовленнєвих актах (далі ДМА). **Матеріалом** статті стали 20 годин аудіозапису мовлення дітей молодшого шкільного віку в різноманітних ситуаціях.

Вивчення реального функціонування усного мовлення передбачає дослідження стратегій і тактик партнерів комунікації в процесі спілкування. Так звані постулати спілкування знайшли своє відображення в ідеях Г.-П. Грайса, який вважав, що діалог є своєрідною спільною діяльністю учасників, а запорукою успішної комунікації є дотримання принципу кооперації. [3, 222-223]. На думку Г.-П. Грайса, співрозмовники усвідомлюють деяку спільну мету чи, принаймні, «напрямок» діалогу. Дослідник також вказує на існування постулатів естетичних, соціальних чи моральних, хоча й не вважає їх пріоритетними в комунікації.

Задля досягнення результату, запланованого адресатом, необхідно дотримання правил прагматичної компетенції. Вони сформульовані Р. Лакофф як правило зрозумілості висловлювання та правило ввічливості, до того ж друге правило вона деталізує: не втручайся, надавай співрозмовникові право вибору, будь приязним. [1, 302].

Дж. Ліч в одній зі своїх таксономій виокремлює чотири класи, розмежування яких відбувається відповідно до соціальної мети встановлення і дотримання ввічливості: 1) компетитив (іллокутивна мета конкурує з соціальною метою, наприклад: накази, вимоги, прохання, питання); 2) конвівіал (іллокутивна мета збігається з соціальною метою, наприклад: пропозиції, запрошення, подяки, вітання та привітання); 3) колаборатив (іллокутивна мета індиферентна для соціальної мети: ствердження, повідомлення, оголошення, інформування); 4) конфліктив (іллокутивна мета конфліктує з соціальною метою: погрози, обвинувачення). Завдання соціальної мети, на думку Дж. Ліча, сприяти уникненню конфліктів між комунікантами. Цьому і відповідає теорія ввічливості. [2, 194].

Категорія ввічливості являється аксіологічною категорією: саме поняття «ввічливість» демонструє абстрактну соціальну цінність і в цьому значенні виступає універсальним, хоча способи його вербальної та невербальної реалізації культурно-специфічні. Оскільки комуніканти (у нашому дослідженні діти) не відірвані від соціуму, а виховуються й розвиваються під впливом соціального оточення, то і використання ввічливих слів і конструкцій в їхньому мовленні характеризуються спеціалізованими засобами, притаманними нашій ментальності. Принцип ввічливості по-різному реалізується в різних типах МА і значною мірою визначається етнокультурною специфікою мовленнєвої поведінки. Він виступає невід'ємною частиною комунікативного кодексу та окреслюється як особлива стратегія мовленнєвої поведінки, що спрямована на запобігання конфліктних ситуацій. Його вплив досить часто відіграє визначальну роль в оформленні висловлювань й у відборі мовленнєвих варіантів реалізації ДМА. У найбільш загальному вигляді ввічливість можна визначити як принцип соціальної взаємодії, в центрі якого знаходиться повага до особистості партнера. Цей загальний принцип розповсюджується на всі види людської взаємодії – як вербальної (слова етикету), так і невербальної (ввічлива інтонація, жести тощо).

Всі ДМА за ознакою ввічливості розмежовуються на дві групи – «ввічливі», та «неввічливі». До першої групи належать такі ДМА, які сприяють соціальній меті підтримки доброзичливих стосунків, до другої – ДМА, які перешкоджають соціальній меті. Згідно з цим критерієм, ввічливими вважаються ДМА запрошення, пропозиції, дозволи. Більшість ДМА (наказ, розпорядження, вимоги тощо) потрапляють до розряду неввічливих МА.

Найбільш «неввічливими» є прескриптивні ДМА (наказ, розпорядження, вимога), виконання яких облігаторно і не лише адресату свободи вибору. Під час здійснення МА наказу, розпорядження мовець не дотримується принципу ввічливості, щоб забезпечити перлокутивний ефект свого МА: ефективність іллокутивної дії забезпечується у прескриптивних МА пріоритетною позицією мовця, яка забезпечує покору (підлеглість) партнера по

комунікації. Мовна норма не зобов'язує адресанта бути ввічливим і пом'якшувати свій комунікативний намір в наказі, але мовець може дотримуватися принципу ввічливості, прагнучи отримати прихильне ставлення адресата.

Наступними у шкалі ввічливості розміщуються реквестивні ДМА (прохання, благання), в яких вибір у прийнятті рішення виконувати чи не виконувати дію також виявляється обмеженим, але не соціальними нормами, як у випадку прескриптивних МА, а самим принципом ввічливості, що диктує ставитися з повагою до особистості партнера та намагатися вдовольнити його бажання. Таким чином, дії адресата обумовлюються морально-етичними нормами. У реквестивних ДМА дотримання принципу ввічливості є обов'язковим як для мовця, так і для адресанта. В цьому сенсі прохання виступає найскладнішим ДМА. Від адресанта вимагається максимальна тактовність в тому, щоб делікатно спонукати до дії, яка відбувається за рахунок зусиль адресата, але спрямована на задоволення потреб мовця.

Традиційно сугестивні визначаються як сукупність різних засобів вербального і невербального емоційно забарвленого впливу на людину з метою створення в неї певного стану або спонукання до певних дій. Сугестивні ДМА є меншою мірою «неввічливими», оскільки в них адресат може приймати рішення про виконання / невиконання дій залежно від своїх поглядів та намірів. В сугестивних ДМА дія принципу ввічливості обумовлена пропозиційним змістом МА. Міра такту визначається тим, відносно чого висловлюється пропозиція, дається порада, якою мірою майбутня дія буде позитивною для адресата. Іншим фактором, що диктує вибір висловлення поради чи пропозиції, є соціально-психологічна дистанція між комунікантами. Розповсюдженим способом зниження категоричності ДМА поради виступають розповідні висловлювання, у яких майбутня дія репрезентується як гіпотетична в уявній ситуації (причому роль виконавця в ній відводиться мовцю), а також питання-натяк. Наприклад, Валерія (6,8): *Хочеш/я за тебе буду брать* (картки для гри – авт.)//

Спираючись на судження лінгвістів, МА питання можна розглядати як один із видів ДМА, основною метою якого є заповнення інформаційної лакуни в знаннях мовця шляхом отримання від адресата невідомою інформації. Кожне питання має три семантичні ознаки: 1) бажання мовця знати; 2) характер інформації, про яку запитують; 3) спонукання, що викликає вербальну реакцію у слухача.

Від інтенції або комунікативного наміру мовця, залежить перш за все реалізація МА в ті чи іншій мовленнєвій формі. Питання є своєрідним проханням, а саме проханням повідомити про будь-що, надати необхідні відомості. Дотримання принципу ввічливості у питальних МА визначається цілим переліком обставин. Передусім сам питальний МА буде зараховуватися до ввічливих МА, оскільки запитуючи, мовець хоч і бере комунікативну ініціативу на себе й отримує можливість контролювати дії слухача, останній має право на відмову. «Добре відомо, – пише О. Земська, – що численні висловлювання, які мають буквально значення питання, функціонують як ввічливі прохання [4, с. 132]». Отже, комунікативний намір мовця асиметриює з мовною формою питальності.

За ступенем ввічливості всі форми вираження питальних МА можна умовно поділити на три типи: 1) ввічливі; 2) нейтральні; 3) згублі. До ввічливої форми належать непрямі (небуквальні) питання, що тільки виявляють бажання мовця мати деяку інформацію, але не містять прямого спонукання до реакції-відповіді (безумовно, така реакція можлива, але тільки як вільний вибір самого слухача). Розглянемо, наприклад, висловлювання: *Ти знаєш/як грати в «Зуму»* (комп'ютерна гра – авт.)? Тут мовець непрямо прохає слухача розказати йому правила гри. Тобто первісним МА буде зовсім не буквально питання про те, чи має слухач певну пізнавальну інформацію, а непряме прохання підказати як йому пограти на комп'ютері.

Найбільш ввічливі питальні МА супроводжуються додатковими маркерами ввічливості (*вибачте, будь ласка*), апеляцією до волі слухача:

Денис (9,3): *Мам/ти можеш/будь ласка/ввімкнуть світло?*

Надійним способом реалізації принципу ввічливості слугує передача комунікативного наміру у вигляді прохання його здійснити; діти, виявляючи певну обережність, запитують *чи можна* виконати певні дії. При цьому можливі різноманітні способи репрезентації такого прохання:

1) з допомогою висловлювання, реалізованого невербально та словом *можна*: Юлія (7,4): *Можна?* (дивиться на цукерку);

2) еліптичним висловлюванням: Максим (6,10): *Можна я далі?*

3) повним висловлюванням: Владислав (7,2): *Можна взять м'яч?!!*

4) висловлювання з додатковим поясненням: Дмитро (8,3): *Наталія Петрівна/можна піду/я вже написав?*

Найменш ввічливими є форми питальних МА, у яких спонукання виражається імперативами:

Валерія (8,3): *Скажи/як ти будеш в цих штанах танцювать?*

...

Ярослав (9,3): *А ти руку відпустила/кажи?*

У таких ситуаціях наявне порушення принципу невтручання у сферу слухача, що дозволяє вживати такі висловлювання тільки при дуже близьких стосунках рівних за статусом комунікантів або під час звертання старшого до молодшого. Досить розповсюдженою формою подачі питальних МА являються приєднувальні питання, що структурно складаються з двох частин. У першій частині міститься думка мовця про ситуацію, у другій – апеляція до слухача, яка закликає його висловити своє ставлення до поданого в першій частині висловлювання: Валерія (7,10): *Ні/мам/це рано нам сюди ставить цей пазл/бач/там ось так ось?*

Отже, ДМА – це складний продукт комунікації, який залежить від особливостей ситуативного контексту спілкування, волевиявленень комунікантів, успішності їхнього діалогу. Дотримання ввічливості в ДМА є відносним показником не тільки у «якісному» розумінні (що вважати ввічливим), але й в «кількісному» (якою мірою цей принцип реалізується в тій чи іншій мовній формі). Існують абсолютні маркери ввічливості на зразок «будь ласка», але їх в мові, а тим паче в дитячому мовленні не так багато. Більшість лінгвістичних одиниць набувають цієї ознаки в певному контексті та реалізують принцип ввічливості різною мірою.

Аналіз реалізації принципу ввічливості в інших типів мовленнєвих актів, які використовують діти молодшого шкільного віку у різних ситуаціях спілкування, може бути перспективою наших подальших досліджень.

Література:

1. Lacoff R. The logic of politeness / R. Lacoff // Papers from the Ninth Regional Meeting of Chicago Linguistic society. – Chicago : CLS, 1973. – P. 292-305.
2. Leech G. N. Principles of Pragmatics / G. N. Leech. – London – N. Y. : Longman, 1983. – 250 p.
3. Грайс Г. П. Логика и речевое общение / Г. П. Грайс // Новое в зарубежной лингвистике: Лингвистическая прагматика. – М. : Прогресс, 1985. – Вып. XVI. – С. 217-237.
4. Земская Е. А. Категория вежливости в контексте речевых действий / Е. А. Земская // Логический анализ языка: язык речевых действий / под ред. Н. Д. Арутюновой и Н. К. Рябцевой. – М. : Наука, 1994. – С. 131-136.